

כרוניקה של קץ ידוע מראש? המלחמה הגדולה וארגז הכלים של ההיסטוריונית

איריס אגמון

המחלקה ללימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מאז מלאו מאה שנה לפרוץ מלחמת העולם הראשונה התמלא סדר היום האקדמי בעשרות כנסים, ספרי מחקר, קובצי מאמרים וגיליונות נושא של כתבי עת, המציינים את האירוע – ממש כמו גיליון זה – במבט היסטורי רפלקסיבי על המלחמה שכונתה בזמנו "המלחמה הגדולה". עדיין לא ברור, עם זאת, עד כמה מבט זה הוא אכן רפלקסיבי. בחינה מדוקדקת של השאלה בבוא הזמן תוביל קרוב לוודאי לתשובה שאינה חד-משמעית. יתברר, כנראה, כי חלק מהעיסוק המחודש במלחמה הפיק תובנות חדשות ובעלות ערך. חלק אחר, גדול למדי מן הסתם, יעורר תחושת החמצה של ההזדמנות לחשיבה מחדש על כמה מן התובנות והדימויים שהתקבעו באשר למלחמה זו במרוצת מאה השנים האחרונות, ושל ההזדמנות לשכלול ארגז הכלים של ההיסטוריונית.

האם, למשל, מלחמת העולם הראשונה אכן התייחדה בכך שהייתה, לראשונה, "מלחמה טוטלית" – מלחמה שאינה מתנהלת באזורי גבול בלבד, שמערפלת את ההבדלים בין חזית לעורף ושמגייסת את כלל המשאבים הלאומיים? או שמא מדובר שוב בתוכנה אירופוצנטרית, *after all these years*? באימפריה העות'מאנית, שהעיסוק במלחמת העולם "שלה" הוביל אותי בדרך פתלתלה משהו לכתיבת חיבור זה, ענו כבר כמה מלחמות קודמות להגדרה של "מלחמה טוטלית".¹ בה בעת, מחקרים מהשנים האחרונות על התנהלות האימפריה בשנות המלחמה מצביעים על כך שלצד הגיוס הגורף של משאבים וכוח אדם לסדר היום המלחמתי והערבוב בין חזית לעורף, הממשלה העות'מאנית ומושלי הפרובינציות המשיכו בפיתוח תשתיות אזרחיות

1 במיוחד מלחמת קרים (1853-1856), שיש הרואים בה מלחמת עולם ראשונה; מלחמת 1877-1878 בין האימפריה הרוסית והאימפריה העות'מאנית; ומלחמות הבלקן בשנים 1912-1913.

ובמאמצים לשמר שגרת חיים במקביל לניהול המלחמה.² מאמצים אלה אמנם לא היו מנותקים מהתנאים שהקשר המלחמתי כפה, אולם הם גם צפו פני עתיד – עתיד של קיום אימפריאלי אחרי המלחמה.

סוגיית שימורה של שגרה אזרחית בידי הממשלה במרכז האימפריה ובפרובינציות בתקופת המלחמה לא הייתה ייחודית לאימפריה העות'מאנית דווקא, אבל במחקרים ההיסטוריים שנערכו עד לאחרונה סוגיה זו אינה בולטת. מההיסטוריוגרפיה על המלחמה, גם מאה שנים אחרי סיומה, נושבת רוחו של הלם הקרב שחוו אלפי חיילים שהקיזו אלה את דמם של אלה, בעיקר בחפירות ברחבי אירופה, של מעגלי ההרס והחורבן האנושיים הרחבים שהמלחמה חוללה ושל התזווות החברתיות והפוליטיות הכבירות שבאו בעקבות זאת. המלחמה הייתה בלי ספק חוויה קשה למיליונים שלחמו בה ולעשרות המיליונים שאיבדו בה את כל היקר להם. עם זאת נשאלת השאלה: היש מלחמה שאיננה כזאת, או שלא הייתה כזאת בעבר? ושאלה נוספת: בהבניית מלחמה זו בהיסטוריוגרפיה כחריגה בזוועותיה בהשוואה למלחמות אחרות בנות הזמן, מה הייתה תרומתם של הגלובליזציה של המלחמה, של אופיים הקטלני של כלי הנשק, של מיקומן של רבות מחזיתות המלחמה על אדמת אירופה ושל מעורבותם הישירה ורחבת ההיקף של צבאות מדינות אירופה בלוחמה? ומעל לכול – עד כמה מכרעת הייתה תרומתו של התיעוד הרב של מוראות המלחמה ושל הנתונים הסטטיסטיים על מחירה בחיי אדם בדיווחי עיתונים, בצילומים ובסרטים, שאליהם נחשפו הן בני הזמן והן ההיסטוריונים, להבניית ייחודיותה של מלחמה זו במאה השנים שחלפו? האומנם הייתה מלחמה זו "המלחמה לסיום כל המלחמות", ככותרת הדוח המיוחד עליה שהפיק ה-BBC בשלהי המאה העשרים (נובמבר 1998), או "המלחמה ששמה קץ לשלום", כשם ספרה של מרגרט מקמילן שיצא לאור במלאות מאה שנה למלחמה? איזו תודעה היסטורית משקפות הכותרות הללו ועד כמה הן וההבניות שלהן בהיסטוריוגרפיה על המלחמה במאה השנים האחרונות עיצבו היסטוריוגרפיות על המלחמה גם באזורים אחרים בעולם, שבהם היא התקיימה אך נחווה באופן שונה?³ המאפיין הבולט של הכתיבה ההיסטורית על המלחמה באימפריה העות'מאנית הוא דימויה כ"קץ האימפריה". בהמשך דבריי אדון במשמעותו של דימוי היסטוריוגרפי זה ובהשלכותיו על

2 כך עולה למשל מהעבודה שלי בנושא הקודיפיקציה של חוק המשפחה בשנת 1917, שאותה אני חוקרת בשנים האחרונות; ממחקרה של נואן מקסודיאן על העברת נערים מבתי היתומים באנטוליה לגרמניה לצורך הכשרה מקצועית בתחומים שונים בהדרגת מומחים גרמנים (Maksudyan 2014); ממחקרו של אבי רובין על דוח רחב יריעה שכתבו שני מורים עות'מאנים על פרובינציית ביירות, בעקבות מסעות חקר שערכו ברחבי הפרובינציה בעיצומה של המלחמה, בשליחות מושל הפרובינציה, במטרה לתאר את חיי החברה והתרבות של תושביה (רובין 2014); וממחקרו של עמרי אילת על עבודות הפיתוח בדמשק בתקופת המלחמה בהנהגת מושל הפרובינציה ג'מאל פאשא (Eilat [forthcoming]).

3 לדגל מאה שנה לפרוץ המלחמה נערך בהנובר באוקטובר 2013 סימפוזיון שכותרתו "העולם במלחמת העולם הראשונה". המאמרים שנערכו בעקבות הסימפוזיון התפרסמו בקובץ. תיאור מטרות הסימפוזיון בספר נפתח כך: "כאשר מלחמת העולם הראשונה מתוארת כקטסטרופה המכוננת (seminal) של המאה העשרים, הדברים נוגעים בעיקר להשלכותיה על אירופה. אולם תפיסה זו אינה נותנת ביטוי נכון לממדים הגלובליים של המלחמה" (Krull 2014, 21).

מעמדה האפיסטמולוגי של המלחמה בחשיבה ההיסטורית על המזרח התיכון המודרני. אולם פתחתי את הדיון בתהייה באיזו מידה דימוי זה, שנימה אפוקליפטית נלווית לו, ניזון יותר מההבניות ההיסטוריוגרפיות של המלחמה באירופה מאשר ממחקרים על תקופת המלחמה באימפריה העות'מאנית עצמה. מכאן ואילך אתמקד במקומה של מלחמת העולם הראשונה בהיסטוריה של המזרח התיכון. אדון במעמדה ההיסטוריוגרפי ובדרכים שבהן היא מעצבת את החשיבה ההיסטורית על אודות העידן המודרני במזרח התיכון, את הפריודיזציה של עידן זה ואת ההתמחויות וגישות המחקר של ההיסטוריונים החוקרים את התקופה.

על מנת לחדד את התהיות שהעליתי ותהיות נוספות שאעלה בהמשך, אתאר תחילה בקצרה אירוע מסוים מתקופת המלחמה אשר מעסיק אותי בשנים האחרונות ואציג כמה שאלות עליו ועל ייצוגו בהיסטוריוגרפיה. דיון קצר זה יהווה בסיס לדיון שלי בשאלות כלליות יותר על מעמדה ההיסטוריוגרפי של מלחמת העולם. האירוע שבו מדובר הוא פרסום "קוד המשפחה" העות'מאני ב־25 באוקטובר 1917. לפי כל אמת מידה המוכרת לי כהיסטוריונית, אירוע זה היה אמור לעמוד במרכזם של מחקרים רבים ולעורר שאלות וויכוחים באשר למשמעויותיו, הן בזמן יצירתו ופרסומו והן במרוצת מאה השנים שחלפו מאז. קוד המשפחה הוכן בעיצומה של המלחמה והיה חוק סמייטריטוריאלי שנועד להסדיר את סוגיות המעמד האישי של כל אזרחי האימפריה, מוסלמים ולא מוסלמים כאחד. חוק טריטוריאלי הוא חוק החל באופן זהה על כל תושבי הישות הפוליטית שבה הוא נוהג. זאת בשונה מחוק פרסונלי, החל באופן שונה על יחידים או קבוצות החיים באותה טריטוריה, בהתאם להגדרתם האישית או הקבוצתית – כמו למשל הדין הדתי החל בתחומי המעמד האישי בישראל ובמדינות רבות אחרות במזרח התיכון, וכן במדינות פוסטקולוניאליות נוספות בעולם. קוד המשפחה של 1917 היה סמייטריטוריאלי (לא טריטוריאלי במלואו, אבל גם לחלוטין לא פרסונלי) היות שבמסגרת חוק אחד הסדירה הממשלה העות'מאנית את דיני הנישואים והגירושים של כל אזרחי האימפריה, שהוכפפו כולם לחוק. אולם מאחר שהמקורות המשפטיים לחקיקה היו ההלכות הדתיות המרכזיות בסוגיות נישואים וגירושים בשלוש הדתות – אסלאם, נצרות ויהדות – הקוד שימר כמה מההבדלים הבסיסיים בין הדתות השונות בתחומי הנישואים והגירושים. חידוש חשוב נוסף שהחוק גילם היה עצם הליך הקודיפיקציה. במרוצת המאה התשע־עשרה ערכו הממשלות העות'מאניות (בדומה לממשלות אחרות ברחבי העולם) באופן שיטתי קודיפיקציה בכל תחומי המשפט האחרים. ב־1917 נערכה קודיפיקציה בפעם הראשונה גם בתחום דיני המשפחה.

לא אתעכב כאן על פרטי החוק ועל תהליך הקודיפיקציה שלו וגם לא אעסוק במה שעלה בגורלו;⁴ אציין את העובדות הבסיסיות בנושא זה ואציג את הפרשנות שלי. קוד המשפחה, שיישמו החל מיד עם פרסומו באזורים שעדיין היו באותה עת בשליטה עות'מאנית (בעיקר

4 נישואים אלה עומדים במרכזו של מחקר שאני עוסקת בו בשנים האחרונות. חלקים מסוימים שלו יראו אור בקרוב במאמרי "יש שופטים בירושלים והיו מחוקקים באסתנבול: על ההיסטוריה של החוק הקרוי (בטעות) 'חוק המשפחה העות'מאני'" (אגמון | בדפוס).

הפרובינציות באנטוליה), המשיך מגמה בת כשמונים שנה של רפורמות משפטיות שחתרו להפיכת מערכת המשפט העות'מאנית למערכת המשרתת את המדינה המודרנית הריכוזית. תרומתו של קוד המשפחה למגמה זו הייתה, כאמור, בעצם החלת פרקטיקת הקודיפיקציה גם על דיני המשפחה – פרקטיקה שגילמה באופן המובהק ביותר את התפיסה שדמיינה את המדינה המודרנית כמושתתת על משפט אובייקטיבי, רציונלי ושוויוני. עד אותו זמן כבר נערכה קודיפיקציה בכל תחומי המשפט האחרים. הרפורמטורים העות'מאנים חיכו זמן רב להזדמנות ליצור מסגרת משפטית כלל-עות'מאנית לעריכת נישואים וגירושים בניהול המדינה (משרד המשפטים) וזו נקרתה להם במלחמה. עד לחקיקה זו ניהלו הקהילות הלא מוסלמיות את ענייני המעמד האישי במסגרת הסדרים אוטונומיים שונים שהן השיגו מהממשלה האימפריאלית. סיום המלחמה כפי שהסתיימה קטע את תהליך האחדת מערכת המשפט. הצרפתים והבריטים, השליטים הקולוניאליים החדשים בפרובינציות הערביות-עות'מאניות לשעבר, הפכו על פיה את המגמה שקידמו הרפורמטורים העות'מאנים: הם אימצו את קוד המשפחה אך הגדירו אותו כחוק דתי למוסלמים בלבד וביטלו את היבטיו הכלל-עות'מאניים. עליי להוסיף עוד כי הנרטיב הפרשני הזה איננו מייצג את הפרשנות הרווחת בספרות המחקר; זאת הפרשנות שלי. על פי הפרשנות הרווחת, לעומת זאת, חקיקת קוד המשפחה היא אפיזודה מבודדת ומוזרה, והנהגת מערכת משפט אוטונומית-דתית בתחום המעמד האישי על ידי ממשלות המנדט היא המשכה של התפיסה העות'מאנית בתחום זה. כך טענו שלטונות המנדט הבריטיים והצרפתיים בשעה שהפכו את חוק המשפחה מחוק טריטוריאלי לחוק פרסונלי, ורוב החוקרים מציגים את הטענה הזאת כעובדה היסטורית.

למעשה לא תכננתי לחקור את קוד המשפחה, והדרך שבה נשאבתי למחקר על אודותיו קשורה ישירות לשאלות ההיסטוריוגרפיות שאני מעלה כאן. במקור התכוונתי לבחון את עבודת בתי הדין השרעיים בפלשתינה-א"י ואת תהליך הפיכתם לחלק ממערכת המשפט המנדטורית, על יסוד מחקרי הסוציו-לגאלי הקודם על עבודת בתי הדין השרעיים העות'מאניים במאה התשע-עשרה. עד מהרה התברר לי שכל שאלה ששאלתי על נושא המחקר מחזירה אותי לתקופת מלחמת העולם ולמעבר של מערכת השיפוט העות'מאנית לידי הבריטים. עוד התברר לי שרק על שאלות מעטות מאוד בנוגע למעבר הזה אפשר למצוא מענה במחקרים קיימים, הן במחקרים שעסקו בשלהי התקופה העות'מאנית והמלחמה והן במחקרים שהתמקדו בתקופת המנדט ונפתחו בכמה פסקאות מבוא קצרות על סוף השלטון העות'מאני. בפועל, הראשונים מגיעים עד המלחמה ובה הם מסיימים והאחרונים מתחילים את הניתוח שלהם עם סיום המלחמה וקבלת כתב המנדט. הגעתי אפוא למסקנה שתקופת המלחמה "נפלה בין הכיסאות" והחלטתי להתמקד בה. מטרתי הייתה לגשר על הפער ההיסטורי וההיסטוריוגרפי בין סוף התקופה העות'מאנית לראשית תקופת המנדט באמצעות מחקר סוציו-לגאלי על חיי היומיום של בתי הדין השרעיים בתקופת המלחמה ולאחר השלמת הכיבוש הבריטי.

על קוד המשפחה ועל השינויים שהבריטים הכניסו בו התכוונתי ללמוד ממחקרים קיימים, אך ככל שהפכתי וחיפשתי התברר לי שמחקרים כאלה כמעט אינם בנמצא. חוקרים אחדים

ניתחו ביסודיות את תוכני הקוד (בעיקר את תכניו האסלאמיים) ונתנו את דעתם להיבטים מסוימים הנוגעים לנסיבות חקיקתו.⁵ אולם מחקרים אלה, שנערכו בין שנות הארבעים לשנות השמונים של המאה העשרים, התגלו כמיושנים בגישותיהם ומוגבלים בעיסוקם במשמעויות ההיסטוריות של החקיקה ושל עיתויה, ואילו משמעויות גניזתו של החוק המקורי והחלפתו בחוק פרסונלי-דתי לא נחקרו כלל. חוקרים רבים של המשפט במזרח התיכון המודרני מזכירים בחטף את החוק בהקשרים שונים, היות שהגרסה הקולוניאלית שלו הפכה לבסיס המרכזי של התפתחות דיני המשפחה במדינות הפוסט-עות'מאניות. אולם חוקרים אלה נסמכים על חלק מאותם מחקרים בודדים שהזכרתי העוסקים בחוק המקורי ומתעלמים אף הם מהשאלות ההיסטוריות החשובות שפרשת חקיקתו והפיכתו מחוק טריטוריאלי (עות'מאני) לפרסונלי (קולוניאלי) הייתה אמורה לעורר.

עד מהרה מצאתי את עצמי שקועה עד צוואר בחיפוש תשובות לשאלות על אודות תהליך החקיקה של קוד המשפחה. ביקשתי להבין את עיתויו, את הקשר שלו לרפורמות המשפטיות שקדמו לו, את המחלוקות שליוו אותו, את יישומו באנטוליה ואת ההחלטות שהחליטו לגביו הבריטים, הצרפתים ומוסטפא כמאל פאשא (אתאטורק), מכונן המדינה הפוסט-עות'מאנית היחידה שחמקה מחלוקה בידי "מדינות ההסכמה" המנצחות. מעל לכול לא הרפו ממני התהיות ההיסטוריוגרפיות ואלה ממשיכות לעצב את המחקר שלי: כיצד אפשר להסביר את העובדה שהיסטוריונים וחוקרים מתחומי מדעי החברה והמשפט במזרח התיכון הפוסט-עות'מאני לא גילו עניין במהלך החברתי-משפטי עתיר המשמעויות הזה? איך קרה שחוק זה, שהיה בעל משמעות היסטורית עמוקה החורגת מעבר לניתוח ההלכתי הנוקדני שאפיין את העיסוק ההיסטורי המועט בו, לא משך חוקרים לנסות להבינו ולפרשו מפרספקטיבות נוספות? ואיך קרה שהחידוש החשוב ביותר, הלוא הוא ההיבט הטריטוריאלי של החוק, מוזכר

5 להלן המחקרים העוסקים ישירות בקוד המשפחה, מסודרים לפי מידת התמקדותם בניתוח הקוד עצמו ובתהליך הקודיפיקציה. המחקר המקיף ביותר הוא עבודת הדוקטור של מ' אקיף איידן, שפורסמה כספר בתורכית, ומידת הנגישות של רוב החוקרים אליה היא על כן זניחה – כשם שמידת נגישותו של איידן למחקרים בשפות אחרות, חלקם חינויים מאוד להיכרות עם הידע ותפיסות המחקר המשתנות על היסטוריה בכלל והיסטוריה עות'מאנית בפרט, אינה גבוהה (Aydin 1985). בתחילת שנות השבעים כתב רוברט אייזנמן מחקר מפורט יחסית באנגלית במסגרת עבודת הדוקטור שלו; המחקר פורסם כספר שעסק בשאלת המשכיות של חוקים עות'מאניים בפלשתינה-א"י ובמדינת ישראל (Eisenman 1978). ניתוח מפורט פחות ומוקדם הרבה יותר של הקוד נכתב בשטרסבורג ב-1935 במסגרת דיסרטציה שהתמקדה בשינוי שעשתה הרפובליקה התורכית כשעברה ב-1926 מקוד המשפחה של 1917 לקוד האזרחי השווייצרי (Findikoglu 1935). המזרחן הבריטי סר ג' נורמן אנדרסון הרצה וכתב במסגרות שונות על השינויים בדיני הנישואים והגירושים השרעיים ובכללם קוד המשפחה (למשל Anderson 1951). והאחרון הוא ספרו של ניאזי ברקס, מחשובי ההיסטוריונים של המעבר מהאימפריה העות'מאנית למדינת הלאום התורכית (Berkes 1964). בתזה המודרניסטית שלו, המציעה לראות את שלהי התקופה העות'מאנית והמעבר לרפובליקה התורכית במונחים של חילון, הוא ייחד רק עמודים אחדים לקוד המשפחה, אולם בשל השפעתו העמוקה על החשיבה (השגויה לדעתי) בתחום זה בקרב כל תלמידי ההיסטוריה העות'מאנית מאז שנות השישים, ולאור מידת ההסתמכות בספרות המחקר על ספרו בכל אזכור של חוק המשפחה, אזכרו ברשימה זו מתבקש.

במחקרים רבים רק כבדרך אגב? והרי חידוש זה בלט לעין כול הן בעת חקיקת החוק והן לנוכח ההשלכות שנודעו לזניחתו בידי המשטרים הקולוניאליים, עת מחקו מהחוק את הסעיפים הטריטוריאליים, הפרידו את השיפוט בתחום המעמד האישי ממערכת השיפוט הכללית והפקידו אותו בידי מוסדות שיפוט נפרדים ואוטונומיים על בסיס דתי. האומנם תהליך זה, שהתרחש עם הקמת מדינות המנדט, כה מובן מאליו? הפרשנות שנתן באותו זמן מייסד מדינת הלאום הפוסט-עות'מאנית העצמאית היחידה דאז, תורכיה, לשאלת הרציפות המשפטית עם עברה העות'מאני, באמצע חוק אורחי קונטיננטלי הכולל דיני משפחה, לא ביטאה הפניית עורף מוחלטת לאימפריה העות'מאנית. חוקים כאלה היו מקור ההשראה למחוקקים העות'מאנים במשך כשמונים שנים רצופות בטרם הוביל מוסטפא כמאל, איש הדור הצעיר של אליטת הרפורמות העות'מאניות המאוחרות, להקמת הרפובליקה התורכית. לעומת זאת, טענת השלטונות הבריטיים והצרפתיים, יורשי האימפריה העות'מאנית במזרח התיכון, כי בהחילם במרחב זה חוקי משפחה דתיים הם ממשיכים מסורת עות'מאנית, מייצגת פרשנות מסולפת של העובדות ההיסטוריות. אפשר להבין טענה זו בתוך ההקשר ההיסטורי שבו השמיעו אותה השליטים הקולוניאליים החדשים בזמנו, ולכך אתיחס להלן. השאלה שמטרידה אותי היא מדוע חוקרי משפט והיסטוריונים של המזרח התיכון נוטים זה מאה שנים לקבל פרשנות זו כעובדה היסטורית שאין עליה עוררין.

בחיבור זה אני מבקשת למקם את הדיון בשאלות הללו בהקשר של הבניית מלחמת העולם הראשונה בהיסטוריוגרפיה של האימפריה העות'מאנית והשלכותיה על ייצור הידע על אודות המזרח התיכון המודרני. האימפריה העות'מאנית, שהאריכה ימים 600 שנה, הובסה במלחמת העולם הראשונה ופורקה. מאפייניהן של מדינות הלאום שהוקמו בהדרגה תחתיה היו שונים מהותית ממאפייני המדינה העות'מאנית, גם כשזו כבר הייתה נתונה בעיצומם של תהליכי השינוי העמוקים של המאה התשע-עשרה, שאפיינו את המעבר למודרניות. אני טוענת, עם זאת, כי העידן המודרני במזרח התיכון, שהחל במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה, מובנה בהיסטוריוגרפיה כנחלק בחדות רבה מדי לשניים, על רקע חלוקה בינארית בין סוף התקופה העות'מאנית לבין התקופה הקולוניאלית והלאומית – בין המאה התשע-עשרה הארוכה לבין המאה העשרים. תרומה משמעותית לחלוקה הבינארית תורמת ההבניה ההיסטוריוגרפית של מלחמת העולם כקצה הצפוי של האימפריה.

סופה של האימפריה בעקבות תבוסתה במלחמה הובנה כצפוי ובלתי נמנע בהיסטוריוגרפיה לא רק בגלל טעות אופטית; לא רק בגלל הידיעה בדיעבד כי האימפריה חדלה להתקיים ובגלל הנחה סמויה של היסטוריונים בבואם לחקור את התקופה כי קץ האימפריה ורק הוא היה יכול להתרחש בתום המלחמה – הנחה שאותה הם ייחסו מבלי משים גם לבני התקופה. התמה המקובלת של קץ האימפריה כגזרת גורל צפויה מראש התבססה במידה רבה על כתיבה של משקיפים אירופים שונים על האימפריה במרוצת המאה התשע-עשרה, ובמיוחד על התיאור הרווח של האימפריה בתפקיד "האישי החולה של אירופה". תיאור זה חלחל היטב לשיח ולכתיבה ההיסטורית על האימפריה, ובמציאות שנוצרה אחרי המלחמה היה קל מן הסתם לראות בו נבואה שהתגשמה. הבניית המלחמה כקצה הידוע מראש של האימפריה ניזונה

גם מהפריודיזציה המחלקת את המאה התשע-עשרה לפרקים נפרדים של מאמצים, כושלים כביכול, של הסולטאנים המתחלפים להציל בדרכים שונות את האימפריה. ופריודיזציה זו הזינה, בתורה, את שיח "האיש החולה" וקצו הידוע מראש: תבוסות צבאיות בשלהי המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה, שהובילו להתערבות אירופית ולהעמקת התלות במעצמות; רפורמות התנוזימאת (1839–1876) בניסיון לחלות פני אירופה; כישלון כביכול של הרפורמות, תבוסות צבאיות נוספות, קריסה כלכלית ומשבר שלטוני (1876–1878), שהסתיימו בפיזור הפרלמנט ובהשעיית החוקה על ידי הסולטאן עבדול חמיד השני (1876–1908), בעידן שתואר כרגרסה פן-אסלאמית לתנוזימאת. מהפכת "התורכים הצעירים" (1908) וכל מה שבא בעקבותיה כבר נתפסו במידה רבה כהתחלת הגאולה כביכול, כמבשרי הלאומיות התורכית ומקימי מדינת הלאום התורכית. בפריודיזציה לאומית אנכרוניסטית ושגויה זו נחרץ גורל האימפריה מראש לשבט והמלחמה הפכה כהרף עין לשבר וקריסה של האימפריה, שהניחו את הבסיס לכינון מדינות לאום.

בשליש האחרון של המאה העשרים נערכה רויזיה משמעותית של ההיסטוריה ושל החשיבה ההיסטורית על האימפריה העות'מאנית, ובכלל זה גם על פריודיזציה זו.⁶ ביקורת זו ערעה באפקטיביות על תפיסת המאה התשע-עשרה כתקופת קריסה והידרדרות שהובילה בהכרח אל קצה הידוע מראש של האימפריה. מחקרים חדשים שנערכו על תקופה זו תרמו להבנייתן מחדש של התנת-תקופות, שבעבר נתפסו כפרקים היסטוריים נפרדים, כרצף של תהליכי שינוי ושל רפורמות שנבנו זו על זו ביוזמת הסולטאנים והאליטה הפוליטית, ושנמשכו, למרות מאבקים פנימיים ומשברים פוליטיים וכלכליים קשים, משלהי המאה השמונה-עשרה עד מלחמת העולם.⁷ ובכל זאת, מלחמת העולם עצמה נותרה במידה רבה מחוץ לרצף הזה ועד השנים האחרונות לא נתפסה כחלק ממנו.

אולם לא רק היסטוריונים של האימפריה העות'מאנית תרמו להבניית המלחמה כקרקע היסטורית, או כמעין חדר המתנה ליציאתם הצפויה של הרופאים מחדר הניתוח ובפיהם הבשורה הצפויה על מותו הסופי בהחלט של "האיש החולה". במידה רבה נותרה מלחמת העולם גם מחוץ לרצף ההיסטורי של חוקרי הפרק הבא, זה של תקופת מדינות המנדט הקולוניאליות ושל מדינת הלאום העצמאית היחידה, תורכיה, שקמו על חורבות האימפריה. המלחמה ואף חלקים מהתקופה שקדמה לה, שכלולים לעתים במחקרים על תקופת המנדט, מהווים בהם מרכיב חיוני ולו כנקודת פתיחה לדיון על התקופה הפוסט-עות'מאנית. בכתיבה על תקופה זו

6 הרוויזיה כללה את הביקורת של אדוארד סעיד ואחרים בשנות השבעים; הביקורת הניאו-מרקסיסטית על תהליכי התהוות הכלכלה העולמית, על "תזת השקיעה" ועל תיאוריות המודרניזציה בשנות השמונים; והשלכות המפנה הלשוני והמפנה התרבותי על החשיבה ההיסטורית בשנות התשעים ובמפנה המאה העשרים ואחת.

7 רויזיה זו הובילה, בין היתר, לאימוץ המושג "המאה התשע-עשרה הארוכה" שטבע ההיסטוריון אריק הובסבאום לתיאור "עידן המהפכות באירופה", תקופת הרפורמות והשינויים הגדולים באימפריה העות'מאנית.

הבניית המלחמה כקרע היסטורי ניזונה מכמה מקורות. מלבד השיח הלאומי, שממלא תפקיד מרכזי בעיצוב הכתיבה והחשיבה ההיסטורית על המזרח התיכון המודרני, לשיח הקולוניאלי תפקיד מרכזי בהבניה ההיסטוריוגרפית של מלחמת העולם כחיץ ברור וחד המחלק את העידן המודרני במזרח התיכון לשתי תקופות משנה. זמן רב לפני כיבוש הפרובינציות של האימפריה העות'מאנית במלחמת העולם צברו האימפריות הקולוניאליות ניסיון עשיר בשליטה באזורים שונים ברחבי העולם שנכבשו והפכו לקולוניות. דורות של פקידים מהמטרופולין שירתו בקולוניות וחלקם אף נולדו וגדלו בקולוניות כבניהם של פקידים קולוניאליים, בטרם קיבלו בעצמם תפקידים במינהל קולוניאלי זה או אחר. ניסיון מצטבר זה כלל שלל פרקטיקות של דיווח ותיעוד בעת הפיכתו של אזור כבוש לנתון לשליטה קולוניאלית. ברוח מסורת זו, כיבוש הפרובינציות העות'מאניות-ערביות, חלוקתן בין אנגליה וצרפת והקמת מינהל קולוניאלי בהן לוו בייצור מסיבי של דוחות פוליטיים, דיפלומטיים ומינהליים, חקיקה והתכתבויות רשמיות ואישיות, ובפרסום ספרים ויומנים של בעלי תפקידים שונים במערכת השלטונית. רוב התיעוד הזה היה רווי מטבעו בשיח התקופה – השיח הקולוניאלי ושיח המודרניות. אף שחלק מאנשי המינהל הקולוניאלי היו בעלי ניסיון והיכרות לא מבוטלת עם המינהל העות'מאני הקודם, ואף שלא חסרו אנשי מינהל מקומיים מיומנים ומנוסים, הדוחות והתיאורים הספרותיים של מכוני המינהל הקולוניאלי החדש באזורים הכבושים נפתחו תדיר בהכתרת המצב שמצאו במקום עם הכיבוש כמצב כאוטי וחסר תקנה. תיאורים אלה המשיכו וציינו את המאמץ הרב שנדרש על מנת להשליט במקום סדר ולהתחיל בפיתוחו ובקידומו. רעיון המנדט היה כרוך מיסודו בתפיסה שלפיה המזרח זקוק להכשרה מערבית קודם שתושביו יוכלו לקבל לידיהם שלטון עצמאי ולנהלו באופן תקין. תיאורים אלה שועתקו למחקר ללא ביקורת מספקת, והשלטון החדש נתפס כבורא הסדר המודרני באזור. בכך הם תרמו להבניית תקופת המלחמה והשנים הראשונות לפני קבלת המנדטים (שנים שבהן באנטוליה עדיין ניטשה מלחמת העצמאות התורכית) כחלק מאותה מערבולת שכבר איננה האימפריה העות'מאנית ובה בעת היא עדיין איננה משהו אחר.

גורם נוסף להבניה הזאת הוא חלוקת העבודה המקצועית בין חוקרי האימפריה העות'מאנית לבין חוקרי התקופה הקולוניאלית והלאומית. חלוקת העבודה הזאת נשענת על שוני ניכר בין שתי קבוצות ההיסטוריונים מבחינת הידע, ההכשרה, הכלים והמיומנויות הלשוניות שברשותם. ההבדלים הללו מעידים על תפיסת החיץ בין שתי התקופות ובה בעת משעתקים אותה. אולם גם הבדלים אלה אינם מספקים הסבר מניח את הדעת להבניית מלחמת העולם כפסק זמן היסטורי, כאילו עד המלחמה היה המזרח התיכון עולם אחד ואחריה הפך עולם אחר. בנקודה זו עליו להתעכב לרגע ולהבהיר מדוע אני רואה בהבניה של מלחמת העולם כקרע היסטורי ביטוי לחשיבה היסטורית שגויה. למלחמה (או לצורך זה לכל אירוע היסטורי אחר – מזעזע, אלים ודרמטי ככל שיהיה) יש תוצאות מתוצאות שונות, אולם היא אינה גורמת ואינה יכולה לגרום קרע היסטורי. להיסטוריה אין קיום אפרורי. היא אינה "עושה" דברים ואין "עושים לה" דברים, לא קרע ולא עצירה. חשיבה כזאת על ההיסטוריה, גם אם בדרך משל, מעודדת ראפיקציה שלה – תפיסת ההיסטוריה כמרחב ממשי הנמצא אי-שם בחוץ, או כישות

שעוצרת ומתקדמת, רצה או דוהרת, כאילו יש בה חיים משל עצמה, או לחלופין כאילו כוח חיצוני כלשהו מניע אותה. היסטוריה לדידי היא מושג מופשט, מסגרת חשיבה דיסציפלינרית. בדומה לחוקרים בתחומי ידע אחרים, אלה העוסקים בהיסטוריה באופן מקצועי ובה בעת חוקרים את דפוסי המחקר הנהוגים במסגרתה הם המעצבים את כלליה ומנסחים אותם מחדש באמצעות כתיבתם. היא תלויה אפוא לחלוטין בכותביה-יוצריה, ובהיותה דיסציפלינה פרשנית היא בהכרח רוויה במחלוקות פרשניות. הנטייה של היסטוריונים ופילוסופים של היסטוריה לנתח ולבקר את המגמות השונות של הכתיבה ההיסטורית (ההיסטוריוגרפיה) מבטאת בהקשר זה עמדה הרואה בכתיבת היסטוריה יצירה אינטלקטואלית מורכבת ורבת-פנים, שיש בה יותר ממה שהעין רואה. עמדה זו מייחסת חשיבות לתובנות שהיסטוריונים עשויים להפיק מניתוח שדות השיח שהבנו את הכתיבה ההיסטורית בתקופות ובמקומות מסוימים ועל סוגיות מסוימות, ומזיהוי הקשר בין שדות שיח אלה לנסיבות ההיסטוריות שבהן הם נוצרו. מעבר לכך, מחקר היסטוריוגרפי נובע מהנחת היסוד של הדיסציפלינה שלכל אירוע, יצירה, תהליך או תופעה יש היסטוריה, ולפיכך כל אלה הם מושאים למחקר היסטורי ולהיסטוריוזציה. בקטגוריה זו נכללת גם ההיסטוריוגרפיה. בהיותה תוצר של נסיבות היסטוריות, אף היא נושא למחקר היסטורי, ממש כמו אירוע חד-פעמי או תהליך ממושך.

ההערות האחרונות מחזירות אותי אל הדיון בהיסטוריוגרפיה של מלחמת העולם. כאמור, עיצוב המלחמה כקרע היסטורי, שהוא ביטוי לקץ האימפריה העות'מאנית ומעבר חד לעידן חדש, בודד את המלחמה בכתיבה ההיסטורית. בשנים האחרונות החלו היסטוריונים של המזרח התיכון לערער על החלוקה הנוקשה הזאת באמצעות מחקרים שמבוססים על פריוריזציה שונה או שעוסקים בסוגיות שהמלחמה לא קטעה את רציפותן, במטרה לתרום להיסטוריוזציה של המעבר מהעידן העות'מאני לעידן הלאומי. סוג נוסף של טיפול בסוגיה זו מתבטא בניסיון לנתח היבטים לאו דווקא צבאיים של החיים באימפריה בתקופת המלחמה, לעמוד על ההשלכות של מצב המלחמה על חיי התושבים בתקופה זו ולקשר דינמיקות חברתיות ופוליטיות שונות מתקופת המלחמה עם תהליכים שקדמו לה או שנמשכו לאחר סיומה.⁸ עם זאת, נראה כי הבניית המלחמה כקרע היסטורי וכזמן מיתי שהמתרחש בו כפוף לכללים המבדלים אותו מהרצף הרגיל עודה ניצבת כסלע איתן בתודעתנו.

נקודה זו מחזירה אותי לבעיית הפרספקטיבה של היסטוריונים, שמטבע מקצועם כותבים על מציאות שהם עצמם לא פעלו בה. לעומת זאת, הם יודעים על המשכה של אותה מציאות עובדות שלא היו ידועות לפועלים ההיסטוריים בני הזמן. מצב זה מאפיין כתיבה היסטורית תמיד, והוא מציב בפני היסטוריונים כמה דרישות מחייבות בנוגע ליחסם אל מושאי מחקרם ולגישות שעליהם לנקוט כחוקרים, כאשר הם מרחיקים ומבדלים את עצמם ממושאי מחקרם אך בה בעת מקרבים עצמם אליהם על מנת להיטיב לדמיין את עולמם. דרישות אלה מציבות אתגר גדול יותר ומחייבות ערנות רבה יותר דווקא כאשר ההיסטוריונית ומושאי מחקרה

שייכים לאותו עידן והזמן המפריד ביניהם אינו רב. במצב זה קשה יותר לשמור על המרחק התודעתי מהפועלים ההיסטוריים, מרחק שדרוש, באופן פרדוקסלי, דווקא כדי להתקרב אליהם קרבה אנושית.

הבניית המלחמה כחיץ היסטורי איננה תוצאה של ריחוק מהסוג הזה אלא להפך. היסטוריונים התייחסו אל הפועלים ההיסטוריים של זמן המלחמה – בהקשרים מסוימים ישירות, ולרוב בעקיפין ומבלי משים – כאל מי שידעו על קצה הקרב של האימפריה ועל ההשלכות שיהיו לכך על הסדר הפוליטי באזור. הדברים ניכרים לעתים בניתוחים אנכרוניסטיים המשליכים מושגים וקטגוריות חשיבה של ההיסטוריונים ושל השיח האופייני לזמנם על מי שחיו בתקופת המלחמה והיו בין מקבלי ההחלטות באותה עת. במקרים אחרים רק ניואנסים דקים של ניסוח או של הסבר, שמבצבצים מתוך חיבור שמכלל בחינה אחרת הוא מורכב ומיודע היסטורית, מלמדים על תפיסת הכותב את המלחמה כקצה הידוע מראש של האימפריה.

אמחיש בקצרה את הדברים באמצעות דוגמה מהמחקר הנוכחי שלי. הציטוט לקוח מהמבוא לספרו של רוברט אייזנמן משנת 1978, אחד הבודדים שנתיחו את פרשת קוד המשפחה. למרבה האירוניה, הסוגיה שהעסיקה אותו, זמן רב לפני הרוויזיה של שלהי המאה העשרים על חקר האימפריה העות'מאנית ולפני הכתיבה של השנים האחרונות, שסוף-סוף בוחנת חיבורים בין התקופה העות'מאנית לזו הפוסט-עות'מאנית, היא המשכיותם של חוקים עות'מאניים בפלשתינה-א"י ובישראל. בדברים שלהלן הוא מציג את עיתויה של חקיקת קוד המשפחה: כשהאימפריה עמדה להתמוטט [was tottering on collapse] בזמן שהבריטים מתקדמים לעבר ירושלים, נחקקו כמה חוקים שנועדו לעשות שימוש בבתי הדין השרעיים כבתי דין אזרחיים למעמד אישי לכל האנשים בלי קשר לשיוכם הדתי. קשה להעריך מדוע נבחר רגע כה קריטי להתערבות בנושא רגיש כל כך, אולם ללא ספק היה לכך קשר לצמיחת הלאומיות התורכית עם התקדמות המלחמה. למרבה העניין, אף כי לא הייתה לחוקים אלה הזדמנות להיות מופעלים הלכה למעשה, הם הונהגו ספציפית על ידי הבריטים בפלשתינה כבתי הדין השרעיים, אם כי יישומם הוגבל לאנשים מהקהילה הדתית המוסלמית (Eisenman 1978, 2–3).

אמנם כיבוש פלסטין העות'מאנית בידי הצבא הקולוניאלי הבריטי החל סמוך לתאריך פרסום קוד המשפחה באיסטנבול (25 באוקטובר 1917), אולם הצבא הבריטי נלחם כבר זמן רב קודם לכן בצבא העות'מאני בסניני ובררום הארץ ונהדף, והיה עתיד להילחם בקרבות רבים וקשים נוספים טרם השלים את כיבוש צפון הארץ במרוצת השנה שלאחר מכן. התיאור הקובע שעיתוי החקיקה התרחש בזמן שהאימפריה "עמדה להתמוטט", כשהבריטים "מתקדמים לעבר ירושלים", אינו משקף אפוא לאשורו את המצב הצבאי. ומצב זה, גם אילו תואר בצורה מדויקת ומנקודת המבט של הפועלים ההיסטוריים, ממילא אינו מספק הסבר לעיתוי החקיקה באיסטנבול. בעת החקיקה החלה אמנם גם שנת המלחמה האחרונה, ובעקבות תבוסת האימפריה העות'מאנית במלחמה היא פורקה (יחד עם שתי האימפריות האחרות שלצדן לחמה) כמה שנים לאחר מכן. אך כאמור, התפתחויות אלה, הידועות לכול מאז התרחשותן, לרבות למחוקקים העות'מאנים, לא היו ידועות להם באוקטובר 1917 או קודם לכן, כאשר ישבו על

מדוכת חיבור קוד המשפחה. ציטוט קצר זה של אייזמן מדגים את הדרך שבה דיון בכל נושא כמעט מתקופת המלחמה נכבש בידי מוטיב "קץ האימפריה".⁹

מעבר להבנה היסטורית שגויה של תקופת המלחמה עצמה, הבניית המלחמה כפסק זמן היסטורי תורמת כאמור להבנה לקויה של העידן המודרני במזרח התיכון בכללותו. החציצה החדה שהיא יוצרת בין סוף התקופה העות'מאנית לבין תקופת הקמת המדינות במזרח התיכון מקשה להכיר בשלהי התקופה העות'מאנית כחלק אינטגרלי של העידן המודרני. אכן, התוצאות הפוליטיות המידיות של המלחמה במזרח התיכון היו דרמטיות והרות גורל. פירוק האימפריה והקמת מדינות הלאום, עם שלטון קולוניאלי או בלעדיו, הכניסו שינויים מרחיקי לכת בכללי המשחק הפוליטי ואלה חלחלו ברבות הימים והשפיעו על כל תחומי החיים. אולם בתחומים רבים השינויים לא קרו בבת אחת ולא מחקו את העבר. עולמם של רוב תושבי האזור בסיומ המלחמה – התרבות, היחסים החברתיים, המרחב הבנוי, התשתיות והוויית חייהם – כל אלה היו עות'מאניים. הם עוצבו במשך יותר ממאה השנים שקדמו למלחמה על ידי השינויים מרחיקי הלכת של העידן המודרני באימפריה, על ידי תהליכי הגלובליזציה, התמורות הטכנולוגיות המהירות והשינויים בדפוסי החיים. ושינויים אלה, על האופן שבו הם עוצבו על ידי התרבות העות'מאנית, היו דומים במהותם לשינויים שהמשיכו להתחולל במרחב הפוסט-עות'מאני גם אחרי שהאימפריה העות'מאנית עצמה חדלה להתקיים. דמיון זה מקורו בקווי המתאר הגדולים של העידן המודרני שהאימפריה העות'מאנית כבר הייתה מצויה בו זמן רב לפני מועד פירוקה.

ולמרות זאת, מאה שנים בלבד עברו מאז וגם אנשים משכילים למדי במזרח התיכון יודעים אך מעט על האימפריה שתרכותה ומורשתה עיצבו את המרחב שבו הם חיים ופועלים והיוו בו מציאות חיה בת מאות שנים. מעטים בלבד מקרב המומחים למשפט מודרני במזרח התיכון – אם לחזור לרגע, לסיומ, לתחום המוכר לי – מכירים את התרבות המשפטית שעיצבה את מערכות המשפט בנות ימינו באזור ואת השינויים שתרכות זו עברה עד לפני מאה שנה. רוב חוקרי המשפט מתייחסים למורשת הקולוניאלית כנקודת מוצא היסטורית לידע שלהם על ההווה. זאת לא מפני שאין דמיון ואין קשר בין שתי המאות, אלא מפני שהמבט החוקר אינו מופנה לבחון את הדמיון המהותי הזה, במידה מסוימת משום שכלי המחקר הדרושים לשם כך – כלים לשוניים והיסטוריים – אינם חלק מארגז הכלים של חוקרים אלה. לכן דמיון זה נותר בגדר אזכור חטוף – מצוות אנשים מלומדה – במשפטי פתיחה לדיונים בסוגיות שונות שנתפסות כשייכות רק למאה העשרים, התקופה המודרנית שמתחילה בתודעת רבים רק אחרי מלחמת העולם הראשונה.

9 לא אתעכב כאן על החלקים האחרים של הציטוט, שמדגימים את הניתוח האנכרוניסטי של המהלך שנקטו הבריטים בנוגע לקוד המשפחה, כיוון שהנושא חורג ממסגרת דיון זה.

ביבליוגרפיה

אגמון, איריס (ברפוס). "יש שופטים בירושלים והיו מחוקקים באסתנבול: על ההיסטוריה של החוק הקרוי (בטעות) 'חוק המשפחה העות'מאני'", *משפחה במשפט ח*. רובין, אבי, 2014. "פלסטין בשנות המלחמה בעיני שני נוסעים עות'מאנים", *זמנים* 126, עמ' 16–27.

Anderson, James N. D., 1951. "Recent Developments in Sharia Law," *The Muslim World* 41, pp. 1–4.

Anscombe, Frederick F., 2014. *State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Cambridge: Cambridge University Press.

Aydın, M. Akif, 1985. *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Istanbul: Marmara University.

Berkes, Niyazi, 1964. *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press.

Eilat, Omri (forthcoming). "Public Works and Experts Activity in Late Ottoman Syria," Ph.D. dissertation, Tel Aviv University.

Eisenman, Robert H., 1978. *Islamic Law in Palestine and Israel: A History of the Survival of Tanzimat and Shari'a in the British Mandate and the Jewish State*, Leiden: Brill.

Findikoglu, A. Ziyaeddin Fahri, 1935. "La Transformation du Code Familial en Turquie," Ph.D. dissertation, University of Strasbourg.

Foster, Zachary J., 2015. "The 1915 Locus Attack in Syria and Palestine and Its Role in the Famine during the First World War," *Middle Eastern Studies* 51(3), pp. 370–394.

Jacobson, Abigail, 2011. *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule*, Syracuse: Syracuse University Press.

Kozma, Liat, Cyrus Schayegh, and Avner Wishnitzer (eds.), 2015. *A Global Middle East: Mobility, Materiality, and Culture in the Modern Age, 1880–1940*, London: I.B. Tauris.

Krull, Willhelm, 2014. "About the Herrenhausen Symposium," in Helmut Bley and Anorthe Kremers (eds.), *The World During the First World War*, Essen: Klartext, pp. 21–22.

Maksudyan, Nazan, 2014. "Mavi Kep ve Pelerin: Cihan Harbi Yıllarında Almanya'da Osmanlı Yetimleri," *Toplumsal Tarih Dergisi* 243, pp. 22–27.